

БІРІККЕН СӨЗ ТУРАЛЫ

Қазақ тілінде бір алуан сөзді бірге не бөлек таңбалау осы күнге дейін күн тәртібінен түспей келе жатқан күрделі мәселелердің бірі болып табылады.

Бүгінгі тіл ғылымы деңгейінің жоғары екеніне, қарқынды дамуына қарамастан, жекелеген тұстары болмаса, сөздерді бірге/бөлек таңбалау жайы түбегейлі шешімін тапқан жоқ. Қазақ тілі білімінде де солай. Дегенмен, бірге/бөлек жазылуы даулы көрінетін сөздердің едәуір бөлігі практика арқылы болсын, ғылыми-теориялық негізде болсын бірізге түсіріліп, жүйеге салынды.

Біріккен сөз тәрізді аса күрделі құбылысты танып-білуде проф. Қ.Жұбановтың [1] ғылыми-лингвистикалық концепциясының мәні айрықша болды¹.

Біріккен сөздердің үлгісі «Орфографиялық негізгі ережеде» (1938, 1957, 1983) беріліп, әсіресе акад. Р.Сыздықтың ғылыми редакциясымен шыққан үлкен «Орфографиялық сөздіктің» [2] және «Анықтағыштың» [3] басылымдарында екі түбірден құралған терминдердің, жан-жануарлар, өсімдік, тұрмыс, шаруашылық заттары, салт-дәстүр т.б. атаулары бірге таңбаланып, нормаға түсті.

Қазақ тіл білімінде сөздердің дыбыстық жамылғысы жағынан бірігуі, негізінен, сегменттік бірліктер деңгейінде қарастырылды. Қатар келген екі сөздің құрамындағы дауысты/дауыссыздардың түсіп қалуы немесе өзге бір дыбыстарға алмасуы (*қазанған, бұл жыл – бұ жыл – биыл; қол қап – қолған* т.б.) сөздің формалық жақтан бірігуінің белгісі ретінде алынды.

Алайда екі сөздің формалық жақтан бірігуін тек сегменттік бірліктер деңгейінде қарау жеткіліксіз екені байқала бастады. Бұл құбылыс, түптеп келгенде, ондаған ғана сөздің көлемімен шектеледі.

Біріккен сөзге байланысты проф. А.Ысқақов [7] екпін кіріккен сөзді жай сөз тіркесінен әрі ерекшелендіретін, әрі ажырататын негізгі белгінің бірі [7,105] дей отырып, «Біріккен сөз деп, компоненттері мағына жағынан да, форма жағынан да елеулі өзгерістерге ұшырамай-ақ өзара бірігіп, жинақталған

Біріккен сөз құбылысын лексикология, морфология, сөзжасам, синтаксис, орфография ыңғайында қарастырған зерттеулерде проф. Қ.Жұбановтың концепциясында көрсетілген белгілер негізге алынған деуге болады.

Г.Жәркешова «Қазіргі қазақ әдеби тіліндегі біріккен сөздер» [4]; «Біріккен сөздердің кейбір мәселелері» [5]; т.б. зерттеулерінде екі сөздің бір мағына беретіні, сөйлемнің бір мүшесі болып жұмсалатыны, сөз жігінде дыбыстық өзгеріске ұшырайтыны, бір екпінмен айтылатыны тәрізді белгілерді негізге алады. Проф. М.Балақаев [6] біріккен сөздерді сөз тіркестерінің құрылымымен салыстыра отырып, оларды сөз тіркесінің бір сыңары болып жұмсалатынын көрсетеді: **бозторғай** – *құлақты бозторғай, сақара бозторғайы, сібір бозторғайы; қараторғай* – *бозғылт қараторғай, қара қараторғай, күлгін қараторғай* т.б.

біртұтас лексика-семантикалық мағына білдіретін күрделі сөзді айтамыз» дейді [7,106].

Ал, шынында, сөздердің материалдық жағынан бірігуі тек сегменттік деңгейде ғана жүзеге асатын құбылыс па? Суперсегменттік деңгейдегі белгілер сөздің біріккендігінің көрсеткіші бола ала ма? Бұл мәселе кезінде профессор Қл, шынында, сөздердің материалдық жағынан бірігуі тек сегменттік деңгейде ғана жүзеге асатын құбылыс па? Суперсегменттік деңгейдегі белгілер сөздің біріккендігінің көрсеткіші бола ала ма? Бұл мәселе кіріккендіктің ерекше тұлғалық белгісі ретінде көрсеткен болатын.

Сондай-ақ мағынаны біртұтас құбылыс ретінде ала отырып, сөздердің мазмұн жағынан бірігуін қарастырудың әдіс-тәсілі әлі де жеткіліксіз болып отырғанын байқаймыз. Мағынаның ішкі құрылымдық бірліктеріне тән ерекшелікке тереңдеп бармай, екі сөз бірігіп, басқа бір жаңа мағынаны береді деген жалпылама тұжырыммен мәселе шешілмейтіні де белгілі болды. Мұндайда, бәрібір, екі сөздің бірігуі, жаңа мағына беруі немесе әрқайсысы өзінің дербестігін сақтап қалуы т.б. мәселелер кейбір тұстарда шешілмеген, даулы күйде қалып қояды.

Осымен байланысты Қ.Күдеринованың [8] мазмұндағы «жаңалықты» күрделі семантикалық құрылым ретінде ала отырып, мағыналық өзгерістерді оның ішкі құрылымындағы элементтердің сыр-сипатынан іздейтін, сөз мағынасының ішкі құрылысындағы өзгерістерді сигнификаттық (семалық бөлшектерден), денотаттық, коннотаттық, прагматикалық компоненттерден іздейтін зерттеу монографиясы мен мақалалары жарық көрді. Екі сөздің тіркесінде лексемалардың мазмұнындағы кейбір компоненттер өзгеріп, қайсыбірі өзгеріске ұшырамауы ықтимал. Зерттеуші біріккендіктің мағына деңгейіндегі белгілерін осы аталған компоненттердің ерекшеліктерінен іздестірудің мәні айрықша екеніне ерекше көңіл бөлді.

Алайда қазіргі кездің өзінде бірге/бөлек жазылуы даулы көрінетін сөздердің саны олардың тиянақ тапқан түрлерінен әлі де болса аз емес. Сонымен бірге әр түрлі басылымдарда, әсіресе мерзімді баспасөз беттерінде сөздерді біріктіріп жазу үрдісі соңғы 10-15 жылда күшейе түсті. Бірге/бөлек жазылуы даулы көрінетін жаңа ұғымдар пайда болды. Мұндайда орфография сөз байлығын арттыруға тежеу болмауға тиіс. Сондықтан біріккен сөздердің өзге ұқсас құбылыстармен ортақтасатын және олардан өзгешеленетін тұстарын іздестіріп, олардың орфографиялануын негіздей түсу қажет. Бұл ретте Қ.Жұбановтың ой-тұжырымдарының ретроспективті де, перспективті де маңызы ерекше екені байқалады.

Біріккен сөзді (Қ.Жұбановтың терминологиясы бойынша *кіріккен сөз* – Н.У.) өзге де ұқсас құбылыстармен салыстыра келіп, ғалым олардың айырым белгілерін айқындап, анықтамасын былай деп көрсетті:

«Бірнеше сөз қосылып, бір ғана екпінге – ең соңғысының екпініне бағынып, кейде бәрінің не біреуінің сыртқы формасы өзгеріп, не өзгермей-ақ, бәрінің не біреуінің бұрынғы мағынасы өзгеріп, сондықтан бәрі жиналып, бір-ақ нәрсенің аты болып, бір-ақ мағына беретін, сөйлемде бір-ақ мүше болып, бір-ақ сөздің орнына жүретін болса, осыны кіріккен сөз дейміз» [1,249].

Осы анықтаманы біршама таратып айтсақ, біріккен сөздің ғалым көрсеткен белгілерінің бірнеше деңгейге қатысты екенін байқаймыз:

- бір екпінге бағынатыны – суперсегменттік деңгей (1);
- сыртқы формасының өзгеру/өзгермеуі – сегменттік деңгей (2);
- бәрінің/біреуінің мағынасының өзгеруі – коннотативтік деңгей (3);
- бір нәрсенің аты болуы – денотативтік деңгей (4);
- бір мағына беруі – сигнификативтік деңгей (5);
- сөйлемде бір мүше болып жұмсалуды – синтаксистік деңгей (6);
- бір сөздің орнына жұмсалуды – лексемалық деңгей (7).

Қ.Жұбановтың концепциясы, біріншіден, сөздердің біріккендігін материалдық жақтан тек сегментті бірліктер ғана емес, суперсегментті бірліктер деңгейінде қарау; екіншіден, мазмұн межедегі өзгерістерді мағынаның ішкі құрылымдық компоненттері деңгейінде қарастыру, үшіншіден, біріккен сөз статусын форма мен мазмұнның бірлігі тұрғысынан кешенді түрде қарау дегенге саяды. Өйткені мазмұндағы өзгеріс форма жағынан қолдау тапса, сондай-ақ форма жағындағы өзгеріс мазмұн жағынан қолдау тапса ғана, ондай күрделі құрылымдар біріккен сөз ретінде жазуда бірге тұлғалануға тиіс.

Күрделі атауларды бірге немесе бөлек таңбалауды тек жазудағы шарттылық деп түсінбеу керек. Әдетте қатар келген белгілі бір сөздерді босаралықпен, я болмаса босаралықсыз таңбалау олардың мазмұнына қатысты визуалды ақпарат беріп тұрады. Таңбалар арасындағы босаралық олардың әрқайсының мағыналық, формалық дербестігін, ал босаралықсыздық бұлардың біртұтастығын көрсетеді. Осымен байланысты күрделі таңбалық құрылымдарды босаралықпен/босаралықсыз таңбалауды форма мен мазмұнның бірлігі тұрғысынан қарауға тура келеді.

Біріккен сөз екі таңбаның жай ғана механикалық тұрғыдағы қосындысы емес. Екі таңба (А, В) бірігіп, жаңа сипаттағы таңбаға (С) айналу үшін, бірігуге тиіс екі таңба әр түрлі деңгейдегі азды-көпті а) мағыналық, ә) формалық (материалдық) өзгеріске ұшырауы шарт. Сондықтан біріккен сөздерді айқындау үшін оларды алдымен мазмұнмеже, тұрпатмеже тұрғысынан қарастыру қажет. Олай болса, бірігуге тиіс таңбалардың семантикалық құрылымын денотат, сигнификат теориясы тұрғысынан қараудың мәні айрықша. Бұл ретте бірігуге тиіс белгілі бір екі таңбаның әрқайсының семантикалық құрылымындағы денотаттық, сигнификаттық компоненттерді өзара салыстырып көруге болады.

Сөз мағынасы – бірнеше компоненттік қабаттардан тұратын күрделі семантикалық құрылым. Бұл құрылым ақиқат дүниемен де, идеалды дүниемен де байланысты.

Қайсыбір сөздің ақиқат дүниеде меншіктеп алған «басыбайлы» денотаты болады. Лексикалық бірліктің белгілі бір объектіні меңзеуі оның денотаттық мағынасы болып табылады. Денотаттық мағына заттық ойлаумен, деректі ойлаумен байланысты. Денотаттық мағына тек материалдық объектіні ғана емес, сезім, эмоция, психикалық күй, қатыстылық т.б. тәрізді материалдық емес нәрселерді де білдіреді.

Сөз мағынасындағы денотат ақиқаттағы объектіні, яғни объективті мәнділікті, ал сигнификат сол объектінің өзі емес, оның мәнді белгілерінің санадағы сәулеленуінің нәтижесін, яғни идеалды мәнділікті меңзейді. Сөйтіп, сөз мағынасының семантикалық құрылымы негізгі екі қабаттан, я болмаса екі компоненттен құралады деуге болады. Әрине, бұл екі қабаттың мағыналық құрылымындағы алатын орны барлық сөзде бірдей болып отырмайды. Мысалы, деректі, заттық мәндегі сөздердің мағына құрылымында денотат қабат басым болса, абстракті лексикада сигнификат қабат басым.

Лексикалық мағынадағы сигнификаттық қабат дегеніміз – индивид санасындағы ақиқат дүние фрагментінің бейнеленуі туралы ақпарат.

Сигнификат – заттың, ситуацияның өзі емес, бірақ сол заттарды, құбылыстарды, ситуацияларды мәнді белгілері арқылы бір класқа біріктіретін, оларды өзге класқа енетін зат, құбылыс, ситуациялардан ажыратып тұратын қасиет, белгілері туралы ақпарат.

Сөз ақиқат дүниедегі белгілі бір затты, ситуацияны атап қана қоймайды, сонымен бірге ол рационалды танымның нәтижесі ретінде сол заттың адам санасындағы абстракциялануын да таңбалайды.

Адам санасындағы рационалды танымның нәтижесі ретінде ақиқаттағы заттың дерексізденген түрдегі бейнесі сөз арқылы орнығып, тиянақ табады.

Индивид санасында ақиқаттағы нәрсе, зат, ситуация тұтас күйінде (фотодағыдай) бейнеленбейді, бірақ олардың мәнді саналатын қайсыбір белгілері ғана көрініс табады. Сөйтіп, адам санасында, я болмаса тілдік ұжымның санасында ақиқат өмірдің идеалды түрі пайда болады. Міне, ақиқаттағы заттың, нәрсенің, ситуацияның индивид санасында орныққан идеалды бейнесі сөздің сигнификаттық мағынасы болып табылады. Сигнификат қабат сөз мағынасының негізгі компоненті деп саналады.

Сөз мағынасының семантикалық құрылымындағы сигнификаттық компонент – таным процесінің нәтижесі. Таным процесі – өте күрделі құбылыс. Мысалы, ақиқат дүниедегі зат, құбылыс, уақиға, ситуация рецепторлық мүшелердің бірін тітіркендірудің барысында санада сол нәрсенің бейнесі пайда болады. Бірақ ол айнаға түскендей ақиқаттың «көшірмесі» емес. Ол белгілі бір объектінің санадағы ойша суреті немесе ойбейнесі (фото емес, картинка). Мысалы, адам санасында *алма ағаш* «діңі», «бұтақтары», «жапырақтары», «қызғылт, домалақ жемісі» бар нәрсе түрінде бейнеленеді. Бұл – ақиқат дүние үзігінің (фрагментінің) ойбейнесі. Санадағы ойсурет объектінің фотокөшірмесі емес, керісінше, аса мәнді деп танылған *дің, бұтақ, жапырақ, жеміс, қызыл* т.б. тәрізді белгілердің жиынтығы. Бұлар ойсурет түріндегі «алма ағаш» концептісінің құрылымдық элементтері. Алайда санадағы құрылымдық белгілердің, элементтердің, бөлік, бөлшектердің бәрі бірдей вербалдануы, яғни тілдік ақиқатқа айналуы шарт емес. Егер *бұтағында алмасы бар жеміс ағашы* десек, бұл – ақиқат дүние үзігінің когнитивтік санадағы вербалдануы. Санада бейнеленген объекті және оның элементтері *бұтақ, алма жеміс, ағаш* деген тілдік бірліктер арқылы объективтеніп, тілдік ақиқатқа айналған. Таным процесінің барысында ақиқат дүниеден алынған бұл ақпарат осы күйде санада қалып қоймай, әрі қарай да өңдеуден өтуі

ықтимал. Атап айтқанда, когнитивтік санада жинақталған ақпараттық мәні төмен компоненттердің беймәнделіп (деактуализацияланып) редуциялануы мүмкін. Когнитивтік санада ондай маңызы төмендеген, беймәнді элементтер редуцияланады: [бұтағында] – алма[сы бар жеміс] ағашы > алма ағаш[ы] > алма ағаш (түсініктірек болу үшін редуцияланған элементтерді тік жақшамен белгілеп отырмыз).

Бұдан әрі қарай өмірлік мәні, қажеттілігіне қарай, ақиқат дүниедегі объектіден алынған ақпарат өңделіп, ұғым деңгейіне көтеріледі. Сөйтіп, санада «алма жемісі өсетін ағаш» деген ұғым пайда болады. Бұл ұғымның материалдық жамылғышы *алма ағаш* деген лексемалармен берілген. Осы лексемалардың (сөздің) ұғымдық жағы – сөз мағынасындағы сигнификаттық компонент, я болмаса сигнификаттық мағына.

Сонымен когнитивтік санада ақиқаттағы белгілі бір объектімен байланысты семантикалық құрылым пайда болды. Бұл семантикалық құрылымның сигнификаттық компоненті «алма жемісі өсетін ағаш» деген ұғымды көрсетіп тұрса, денотаттық компоненті «алма» және «ағаш» деген екі басқа денотатты емес, бір ғана денотатты, яғни ақиқаттағы бір ғана объектіні көрсетіп тұр. Таңбаның сыртқы формасы *алма* және *ағаш* деген екі лексема болғанмен, екі лексема бір денотатты меңзеп тұр. Екі лексеманың ортақ денотаты біреу ғана.

Ақиқаттағы белгілі бір объекті жайында ақпараттардың когнитивтік санада өндеуден өтіп, сигнификаттық (ұғымдық), денотаттық (заттық) компоненттер түзуі және бұл компоненттердің арнайы лексемамен (лексемалармен) вербалдануы (тілдік ақиқатқа айналуы) мәселенің мазмұндық жағы.

Алайда жоғарыда, сөз басында айтқанымыздай, мәселенің тек мазмұндық жағымен шектелу біріккен сөз феноменін тану үшін жеткіліксіз. Сондықтан форма (материалдық) тұрғыдағы өзгеріске де назар аударуымыз керек. Өйткені белгілі бір таңбаның мазмұнындағы сапалық өзгеріс өзінің «жекеменшік» формасының болуын қалайды. «Жекеменшік» формасы болмаса, ондай мазмұн жаңа сападағы құбылыс ретінде танылмауға тиіс. Сөйтіп, мазмұндағы өзгеріс практикалық сұранысқа байланысты қалайда формадағы өзгерістің болуын қажетсінеді.

Енді жоғарыда айтылған мысалға форма тұрғысынан қарастыру үшін қайта оралайық. Мысалы, «бұтағында алмасы бар жеміс ағашы» деген аталым – ақиқат дүние үзігінің когнитивтік санадағы ойсурет түріндегі бейнесі. Сезімдік қабылдау арқылы алынған ақпараттар білімге айналады да, объекті және оның элементтері, сол элементтердің өзара қатынасы білім мазмұнын құрайды. Білім мазмұны лексемалар, грамматикалық тұлғалар арқылы объективтенеді. Бұл – ақиқат дүние фрагментінің үйірлі сөзбен берілген аталымы (номинациясы). Осы аталған *үйірлі сөздің* құрамындағы тілдік бірліктердің әрқайсының өзді-өзінің екпіні болады.

Бұл жерде түсініктірек болу үшін сөз екпіні түскен дауыстыларды бас әріппен бейнелейміз: *бұтағынд[а□] алмас[ы□] б[а□]р жем[і□]с ағаш[ы□].*

Осы күрделі таңбаны өзінің меншікті материалдық формасына қарай үйірлі сөздеп атауға болады.

Егер осы үйірлі сөзбен репрезентацияланған ақпарат-білім когнитивтік санада әрі қарай өңдеуге түсіп, мазмұн жағынан, форма жағынан *алм[а□]/ағаш[ы□]* болып редуциялануы мүмкін. Бұл күрделі таңбаны *ырғақты сөз* деп атауға болады. Үйірлі, ырғақты аталым компоненттерінің әрқайсының өзіне тән екпіні болады.

Таным процесінің барысында когнитивтік санадағы ақпараттың одан әрі қарай өңделуі ықтимал. Мұндай жағдайда мазмұндағы ақпараттық мәні босаң элементтер редуциялануы шарт. Ендігі жерде әрі қарайғы ықшамдалудың барысында күрделі таңбаны құрайтын әр лексеманың бас-басына екпіні болмай *алмағ[ы□]/ш* түрінде айтылып, бір екпінге бағынады. Күрделі таңбаның мұндай материалдық формасын *бунақты аталым* деуге болады.

Күрделі таңбалардың мазмұн межесі қандай өзгеріске тап болса, соған сәйкес олардың тұрпат межесі де қалайда бір өзгерісті қалайды. Жаңа мазмұн жаңа форма іздеуге мәжбүр болады.

Мұндағы, *алмағаш* дегендегі, екі лексема (*алма* және *ағаш*) мазмұн жағынан ортақ, бір денотатты нұсқап тұрса, форма жағынан бір екпінмен айтылып тұр. Сонымен, мазмұнмеже жағынан екі лексема ортақ бір денотатқа (ақиқаттағы бір ғана объектіге), ал форма жағынан бір екпінге байланған күрделі таңбалар біріккен сөз деп танылып, жазылуда бірге тұлғаланады. Осылайша біз біріккен сөзді форма мен мазмұнның бірлігі ретінде қараймыз.

Белгілі бір лексеманың семантикалық, құрылымындағы денотаттық компонент ақиқат дүниедегі зат, құбылыс ситуацияның өкілі болып табылады, яғни объективті дүниедегі тілдік емес мәнділікті меңзеп тұрады. Бұл — сөздің денотаттық мағынасы.

Ақиқат дүниедегі белгілі бір заттың, құбылыстың, ситуацияның, жинақтап айтқанда объектінің, осылайша мәнді деп танылған белгілерінің санада ұғым түрінде бейнеленуін сигнификат деп білеміз.

Жоғарыда келтірілген схема бойынша *қой қора* деген күрделі таңбаны мазмұнмеже және тұрпатмеже тұрғысынан талдап көруге болады. Әуелде тілдік ұжымның когнитивтік санасында ақиқат дүниенің үзiгi (фрагмент) *қой, қамайтын, қора* түріндегі бөліктер бойынша бейнеленеді. Бұл ақиқат дүниедегі объектінің ойсуреті. *Қой, қама, қора* дегендер санадағы қарапайым ойсурет. Осы ойсурет – тілдік қоғамдастықтың ақиқат дүние үзiгi жөнiнде ұжымдық санасында орын тепкен бiлiмi. Осы ақпараттар ұжымдық санада жинақталып, өңделiп вербалданған бiлiмге айналады. Бұл бiлiмнiң, я болмаса ақпараттың осы күйде жаңғыртылуы да, парактикалық қажеттiлiкке қарай әрi қарай да өңделеер санадағы қарапайым ойсурет. Осы ойсурет – тілдік қоғамдастықтың ақиқат дүние үзiгi жөнiнде ұжымдық санасында орын тепкен бiлiмi. *Оқой[ды] [қамайтын] қора > қой[дың] қора[сы] > қой қора*. Осылайша құрылымдық жақтан редуцияланудың нәтижесінде тілдік бірліктерден тек *қой* және *қора* деген екі лексема қалғанын байқаймыз. Бұл лексемалар бас-басына әр басқа денотатты көрсетіп тұрған жоқ. Екеуіне ортақ денотат (объект) біреу ғана. Олай болса, екі лексеманың ортақ денотатының болуы

«біріккендіктің» белгісі. Алайда бұл күрделі таңбаның мазмұнындағы өзгерісі жеке форма арқылы тиянақ табуы шарт. Сонда ғана толық мәнінде біріккен сөз болады. Бұл жерде күрделі таңба мазмұндағы өзгеріске сәйкес дербес формаға ие болған. Атап айтқанда, *қой* лексемасы өзінің жеке екпінін жоғалтып, біршама материалдық дербестігінен айырылған: [қойғор[а□]].

Мазмұндық, формалық өзгеріске түскен мұндай күрделі таңба графикалық тұрғыдан да тиянақ табу, яғни орфографияда бұл типтес құрылымдар *қойқора* делініп босаралықсыз таңбалануға тиіс.

Сонымен, *қойды қамайтын қора* десек, бұл ақиқат дүние үзігінің санадағы прототипі. Формасы жағынан үйірлі сөз түріндегі аталым; *қойдың қорасы*, *қой қорасы* дегендер ырғақты сөз түріндегі аталым; *қойқора* десек бунақты сөз түріндегі аталым (фонетикалық сөз).

Қазақ тілінің лексика-фразеологиялық жүйесіндегі бунақты сөз түріндегі аталымдардың сыны едәуір. Біздің ойымызша, мазмұны жағынан да, формасы жағынан да тиянақталған, аудиобосаралықсыз осы тәрізді айтылатын аталымдар графикалық жақтан да тиянақ тауып, бірге тұлғалануға тиіс. Мысалы: *атқора*, *сиырқора*, *атарба*, *өгізарба*, *қолшана*, *итшана*, *тасжол*, *теміржол*, *жүкмашина* т.б.

Осындай құрылымдардың негізінде қазақ тілінде сөзжасамдық модель қалыптасқан. Алайда сөзжасамдық тәсілдер парадигмасындағы бұл типтің әлеуеттік мүмкіндігі сөзқолданымда ескерілмей келеді. Анығырақ айтқанда коммуникативтік бірліктерді жасауға қызмет ететін модель номинативтік модельдің орнына жұмсалып, дағдылы қызметінен ауытқыған. Мысалы, неге *газ құбыры*, я болмаса *әуе жолы*; неге *демалыс үйі*? Мұндай құралымдарды *газқұбыр*, *әуежол*, *газпеш*, *ғарышайлақ*, *ғарышкеме*, *демалысүй* түрінде тұлғалауға болар еді. Салыстырыңыз: *теміржол* (*темір жолы* емес), *атарба* (*ат арбасы* емес), *тасжол* (*тас жолы* емес), *тандырпеш* (*тандыр пеші* емес), т.б.

Осы аталған мысалдардың ішінен *ғарыш кемесі* деген құралымды жоғарыда айтылған схемамен талдап көрейік. Тілдік ұжымның санасында «ғарышқа ұшатын кеме», бір жағынан, ақиқат дүние үзігінің санадағы «сәулесі», екінші жағынан, санада сәулеленген бұл объект *ғарыш*, *ұш*, *кеме* деген лексемалар арқылы объективтенген. Алайда санада сәулеленген ақиқат дүниенің үзігіне тән белгілердің аса мәнділері орнығып, сөйлеушіге де, тыңдаушыға да «бесенеден белгілі» болып келетін ақпараттық мәні төмендегі компоненттер беймәнделеді (деактуализацияланады). Ақпараттық мәні төмен элементтер санада кейінгі планға ығыстырылады: *ғарыш[қа ұшатын] кеме* > *ғарыш[тың] кемесі*. Бұл жерде *ғарыш кемесі* деген аталым әлі де атау ретінде, сөзжасамдық процесс ретінде аяқталған жоқ. Сөзжасамдық процесс аяқталу үшін *ғарышкеме* болуға тиіс. *Ғарыш кемесі* деген аталымда екі денотаттың бір-біріне қатыстылығы (синтаксистік қатынас) көмескіленген жоқ.

Ал *ғарышкеме* дегендегі *ғарыш* пен *кеме* лексемасы екі басқа денотатты нұсқап тұрған жоқ, яғни бірі «ғарышты», екіншісі «кемені» меңзеген деуге болмайды. Екі лексема ортақ бір денотатты «нұсқап» тұр. Мысалы, *кеше*

Байқоңырдан ғарышкеме ұшырылды деген айтылымда актуал денотат (референт) біреу ғана. Ол – ғарышкеме «Протон-2».

Міне, екі лексеманың бас-басына денотаты болмай, бір ғана объектіні нұсқауы күрделі таңбаның мазмұнмежедегі бір ұғымды білдіруі болып табылады.

Алайда мазмұнмежедегі өзгеріс форманың да өзгеруінің, өзінің меншікті формасының болуын қалайды. Егер осы қажетсіну материалдық жақтан қолдау тапса, күрделі таңба біріккен сөзге айналады. Мысалы, *ғарыш кемесі* дегенде әр лексеманың басыбайлы екпіні болса, *ғарышкем[e□]* дегенде сөз екпіні біреу ғана, яғни екі сөздің арасында «саңлау» (аудиобосаралық) қалмайды. Олай болса, мазмұнмежедегі өзгеріс, тұрпатмеже тұрғысынан қолдау тапты деуге болады. Сөйтіп, күрделі таңба мазмұн жағынан да, форма жағынан да ықшамдалып, біріккен сөзге айналады. Ал мұндай күрделі құралымдарды графикалық тұрғыдан да «саңлаусыз» (босаралықсыз) таңбалау сөздердің біріккендігі туралы ақпарат береді.

Жоғарыда біз белгілі бір күрделі таңбаны біріккен сөз деп тану үшін олардың мазмұнына формасы сәйкес болуы шарт екенін, мазмұндағы өзгеріс формадағы өзгерістің болуын қалайтынына тоқталдық. Ал мазмұндағы өзгеріс форма жағынан қолдау таппаса, ондай құбылыс біріккен сөз деп танылмайды. Мысалы, *ғалымдар үйі* дегенде *ғалым* және *үй* деген екі лексема бар. Екі лексеманың бас-басына денотаты жоқ денотат (объект) екеуіне де ортақ. Алайда мазмұндағы тұтастық форма жағынан қолдау таппаған. Атап айтқанда *ғалымд[a□]р* деген компоненттің, *үйі* деген компоненттің суперсегменттік тұрғыдан дербестігі сақталған, яғни әрқайсының жеке-дара екпіні бар. Бұл типтес күрделі құралымдар мазмұн тұтастығына қарамастан біріккен сөздер типіне жатпайды. Сондықтан олар босаралықпен *ғалымдар үйі* түрінде орфографияланады.

Баспасөз беттерінде бірде *ауыл шаруашылығы* деп бөлек, бірде *ауылшаруашылық* делініп бірге жазылып жүрген едәуір сөз бар. Бұлай болуы, әрине, тегін емес. Мазмұн межесі бірдей құрылымды бірде бөлек, бірде бірге жазу олардың тұлғалық жымдасуы мен жымдаспауын интуитивті сезінгендіктен болар. Шынында, *ау[ы□]л шаруалышығ[ы□]* дегенге қарағанда *ауылшаруашылық* деген тіркес бір екпінге байланып дыбыстық жағынан жымдасып тұрғаны дау туғыза қоймайды. Мазмұнмеже жағынан да, тұрпатмеже жағынан да жымдасып тұрған мұндай күрделі құралымдарды бірге жазу орфографияда ескерілуге тиіс. Мысалы, *егіншаруашылық, сушаруашылық басқармасы* дегендегі екі лексема мазмұн жағынан бірігіп, белгілі бір объектінің қай салаға қатыстылығын көрсетіп тұр.

Форма жағынан бір екпінге бағынатын, ал мазмұн тұрғысынан бір ғана денотатты меңзейтін *шетел, шеттіл* тәрізді екі лексеманы бірге жазып қою фактісі жазу тәжірибесінде жиі кездеседі. Олай болатыны екі лексема бір екпінге бағынған және бір ғана объектіні (денотетты) меңзеп тұр. Мысалы, *шет* және *ел* деген екі лексеманың референті (денотаты) *Ресей* не *Түркия*, болмаса, *Германия* т.б. болуы ықтимал. Сондай-ақ екі лексеманың сигнификаттық мағынасы «бөгде мемлекет», «бөтен жұрт» деген бір ұғымды

білдіреді. Осы тәрізді құрылымға *шеттіл* тәрізді күрделі таңбаларды жатқызуға болады. Алайда мұндай күрделі құрылымдар сырт қарағанда, *шет ауыл, шет үй, шет көше* тәрізді еркін тіркеске әсіресе форма жағынан өте ұқсас, дегенмен айырмасы бар екенін аңғаруға болады. Мысалы, *шет үй, шет көше, шет аудан* дегендер – сөйлеу кезінде жасалатын, яғни құралымы жағынан тұрақты емес құрылымдар. Ал *шеттіл, шетел* дегендер құрамы жағынан тұрақты сөйлеу кезінде жасалмайтын, «дайын» күйде қолданылатын құралымдар. *Шет аудан* деген мен *шетел* дегеннің дискреттілігі бірдей емес. Сөз ағымында *шет аудан* сөзі «шет» және «аудан» деген үзіктерге бөлінсе, *шетел* бір ғана үзік (дискретті бірлік) деп танылады. Бұларды *кәсіподақ, баспасөз, өнеркәсіп, кәсіпорын, бессайыс, үшсайыс, қызқуу* тәрізді бірге тұлғаланатын бірліктердің қатарында қарауға болады.

Қазіргі басылымдарда, әсіресе мерзімді баспасөз беттерінде *жезмойын, жезқанат, салтбас, жезкиік, жезөкше, жалғызбас, жалғызбасты ана, жалғызбастылық, жалғызілікті, жалғызіліктілік* т.б. тәрізді сөздерді «бірге жазып қою» жиі кездеседі. Орфографиялық нормадан ауытқыған газет, журналдарды жазғырмас бұрын, автордың оларды неге бірге жазып қоятынын аталмыш сөздердің болмысынан іздеу қажет тәрізді. Шынында, бұл сөздер дыбыстық жақтан (тұрпатмеже жағынан) жымдасып, бір екпінмен, яғни аудиалды босаралықсыз айтылатындықтан, ал мазмұнмежедегі сигнификаттық компоненттердің элементтері ұйысып, бір ұғымды білдіретіндіктен, лексемалары ақиқат дүниедегі өзінің «меншікті» денотатынан алшақтағандықтан немесе қол үзгендіктен «бірге жазып қою» дағдыға айналып барады. Мұндағы *мойын, қанат, бас, жез* тәрізді лексема өзінің ақиқат дүниедегі «меншікті» денотатын меңзеп тұрған жоқ, басқа денотаттың репрезентанты болып жұмсалып тұр: *мойын* – «ат», *қанат* – «күс», *бас* – «әйел» т.б.

Сондай-ақ, *жезтаңдай, жезөкше, жезбұйда, жезмойын, жезқанат, жезкиік* дегендердің қазіргі тілдік ұжым үшін уәжі белгісіз, ішкі формасы тасаланған: неге *жез*, неге *өкше*, неге *жез*, неге *қанат*? т.б.

Күрделі құрылымдар компонентінің ішкі формасының тасалануы, уәжділігінің көмескіленуі мазмұн жағынан «біріккендікті», ал бір екпінмен айтылуы форма жағынан біріккендігі байқалады.

Сонымен, екі сөзді біріккен деп тану үшін а) екі лексеманың материалдық жақтан бірігуін, яғни бір екпінге бағынып, аудиобосаралықсыз дыбысталуын, ә) мағыналық жақтан бір ұғымға (сигнификат, денотатқа) байлануын, б) сөйлеу кезінде жасалмай, үнемі дайын күйде қолданылуын, в) аталымдық қызметте жұмсалуын, негізге алу қажет екенін байқаймыз. Бір екпінге бағынған, бір ұғымға байланған, үнемі даяр күйде қолданылатын, аталымдық қызметте жұмсалатын екі сөз біріккен сөз деп аталады.

Әдебиет

1. *Жұбанов Қ.* Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. Алматы: Ғылым, 1999. 581 б.

2. *Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі*. Алматы, 1963 (1972; 1978; 1988; 2001).
3. *Сыздықова Р.* Қазақ орфографиясы мен пунктуациясы жайында анықтағыш. Алматы: Мектеп, 1959. 224 б.; Екінші басылым: Алматы, 1974, –272 б.; Қазақ тілінің анықтағышы. Астана: Елорда, 2000. 532 б.
4. *Жәркешова Г.* Қазіргі қазақ әдеби тіліндегі біріккен сөздер // филол. ғыл.канд ... дисс. автореф. Алматы, 1949.
5. *Жәркешова Г.* Біріккен сөздердің кейбір мәселелері. Қазақ ССР Ғыл. академиясының хабарлары. Филол. сериясы. 1954, №135.
6. *Балақаев М.* Қазақ әдеби тілі. Алматы: Ғылым, 1987. 272 б.
7. *Ысқақов А.* Қазіргі қазақ тілі. Морфология. Алматы: Ана тілі, 1991; 384 б.
8. *Күдерінова Қ.* Бірге, бөлек жазылатын сөздердің орфографиясы. Алматы, 2005. 138 б.